

MATERIJALNE OSNOVE PREHISTORIJSKIH KULTURA SLAVONIJE

KULTURNI, EKONOMSKI, ETNIČKI I DRUŠTVENI ODNOSI U SLAVONIJI U PREHISTORIJSKO DOBA

Stupanj razvoja određenog društva na nekom području u datom momentu određuje, kao što je poznato, razinu razvoja njegovih proizvodnih snaga koje čine: 1. sredstva za rad (u užem smislu alati, strojevi itd, u širem smislu uvjeti rada-zgrade, saobraćajna sredstva itd.) i 2. ljudi i njihova proizvodna iskustva i radne sposobnosti. Pomoću sredstava za rad koja sa svoje strane, zajedno s predmetima rada, čine sredstva za proizvodnju, djeluju ljudi na prirodne materije i sile da bi ih mijenjali prema svojim potrebama.

O stupnju razvoja ovih osnovnih faktora ovisi i veličina moći datog društva nad prirodnom okolinom, odnosno stupanj korištenja za društvene potrebe, a time i ukupno bogatstvo društva, kao i blagostanje njegovih članova. Ovo posljednje je naravno konkretno određeno još i posebnim faktorima-pripadnošću određenim klasama na koje je podijeljeno društvo, kao rezultat određenog stupnja razvoja proizvodnih snaga. Sa svakim novim bitnim skokom u razvoju sredstava za proizvodnju mijenjaju se i navike i radna iskustva, kao i kvaliteta i kvantiteta potrebnih znanja ljudi, a to se prije ili kasnije odražava i na široj društvenoj nadgradnji. Mijenjaju se i potrebe. Za nova sredstva za proizvodnju i nove proizvode traže se i novi materijali i nove sirovine, novi izvori energije, a to dovodi i do promjene ekonomske »naglašenosti« pojedinih područja, do uspostavljanja novih proizvodnih i eksportnih centara, novih puteva kolanja materijala i sirovina, novih organizacionih oblika njihovog dobijanja, prenošenja, raspodjele i potrošnje. Nove potrebe opet utječu na pronalazački duh i izazivaju sa svoje strane nova poboljšanja sredstava za proizvodnju.

U svome radu pokušali bismo vidjeti da li se na primjeru našeg područja može konkretno pratiti taj razvoj, kao i ustanoviti razloge za uspone, zastoje i padove, odnosno relativno zaostajanje ili napredovanje u odnosu na druga, bliža ili dalja područja. To bi nam moglo biti, kada bi se provela detaljna i precizna istraživanja za važnija razdoblja, i koristan putokaz za budućnost.

Nažalost, moramo konstatirati da na tom području ipak još nije mnogo uči-

njeno, ne samo kod nas, nego i šire, i to ne toliko na planu skupljanja materijala, koliko na njegovom sistematskom sabiranju s određenim stratigrafskim pokazateljima, kao i njegovom tehnološkom, mineraloškom itd. ispitivanju. Još manje su izvršena ispitivanja o izvoru pojedinih materijala od kojih su pojedina oruđa proizvedena, o načinu njihove izrade i upotrebe, odnosno o svrsi i namjeni — za koje radne operacije, za proizvodnju kojih proizvoda, o kvantiteti proizvodnje, o tehnološkim osobinama, o potrebnoj radnoj vještini i znanju itd.

OPĆI UVJETI

Veličina područja obuhvaćenog nazivom »Slavonija« znatno se mijenjala tokom vjekova. Dok je u ranom srednjem vijeku obuhvaćala sve prostore između Save i Drave, pa i preko njih sve do Sutle na zapadu, dotle se nakon turskih osvajanja područje ograničilo na teren do rijeke Ilove na zapadu, a danas mu je, pored sužavanja na zapadu, pripojeno i područje Baranje i zapadnog Srijema. K tome moramo uzeti u obzir i to da je u ranijim razdobljima-prehistoriji, antici, razdoblju seobe naroda i neposredno nakon toga, naše današnje područje bilo uključeno često u potpuno drugačije privredne, saobraćajne, upravne itd. cjeline nego danas, koje su imale drugačije smjerove protezanja, druga težišta i saobraćajne linije, druge izvore i centre, bilo na samom području današnje Slavonije, bilo izvan njega, što je sve imalo određene reperkusije na njen raniji privredni, društveni, kulturni itd. razvoj.

Današnjom administrativnom podjelom, područje koje se naziva Slavonija obuhvaćeno je Zajednicom općina Osijek, koja pokriva područje nekadašnjeg kotara Osijek, izvan kojega su ostali najzapadniji dijelovi Slavonije. Područje kotara Osijek, prema podacima iz 1964. godine,¹ zapremalo je površinu od 11.000 km² istočnog dijela Hrvatske između rijeka Drave, Save i Dunava. Na tom području bilo je nastanjeno oko 815 000 stanovnika, a naseljenost je iznosila 74 stanovnika na 1 km.² Teritorija kotara je bila podijeljena na 14 općina s 829 naseljenih mjesta. Područje kotara Osijek bilo je relativno dobro (1964) snabdjeveno saobraćajnim komunikacijama, a također je bio dosta razvijen i riječni saobraćaj na Dunavu, Savi, i jednom dijelu Drave. Pored ovih rijeka postoji još niz manjih pritoka i rječica, pa takav razvijeni hidrosistem omogućava odvodnjavanje i navodnjavanje većih površina zemlje, što može osigurati povoljnije uvjete za intenzivniju proizvodnju ne samo u ratarstvu, nego i u stočarstvu, šumarstvu i ribarstvu.

Ukupne površine iznose 1 100 000 hektara, od čega je na šume otpadalo oko 310 000 hektara, ili 28 posto. Glavne vrste drveća u Slavoniji jesu poznati slavonski hrast, jasen, bukva i meke listače. Na poljoprivredne površine otpada oko 740 000 hektara, od čega na oranice nešto preko 560 000 hektara, ili 76 posto.

Ove smo podatke uzeli, na osnovi naprijed citiranog izvora, kao mjerilo za uspoređivanje, koliko nam je moguće, s ranijim i kasnijim presjecima privredne strukture tog područja, pošto se ona danas opet znatno promijenila,² tako

¹ Slavonija 1964, str. 7.

² Slavonija 1980.

da je struktura 1964. ipak bliže ranijim stanjima.

Ako tome dodamo i podatke o rudnom blagu Slavonije, to prema starijim podacima imamo slijedeće rude i minerale:

Grafit. — Pojavljuje se u kristalinskim škriljcima u obliku tanjih ili debljih prosloja, u obliku gnijezda na Psunju (kod Brusnika), i na Papuku kod Kaptola.

Zlato. — Ima ga u Voćini kod Voćina, i u Dravi. Kremena. — Nalazi se na sjeveroistočnim obroncima Papuka (Gornja Motičina), zatim između Humljana i Čačinaca, i između Starog i Novog Zvečeva, te kod Zavlake kraj Lipika. Augitnog andenzita ima kod Voćina, litavca kod Velikog Nabrđa, a lončarska gline kod Golog brda kod Kaptola.³

Osim toga je smeđe željezne rude bilo u Požeškoj gori kod Blacka i Pleternice.⁴

Po Gorjanovićevim istraživanjima pojavljuju se u okolini Kutjeva u arhajskim slojevima blistavci, rulja i granit; u paleozojskim brusilovci, kloritni škriljavci, kvarciti; u mezozojskim kristalinični vapnenci i škriljavci; u kenozojskim slatkovodne naslage sa smeđim ugljenom, te mediteranski litavac, sarmatske, propontske i kongerijske naslage, a u mlađim naslagama-diluvijalna ilovača.⁵

Građevinski kamen za razne svrhe eksploatira se danas kod Slavonske Orahovice, Velike, Ketova, Gradca, Lončice i Okučana, a rezerve su dovoljne ne samo za vlastite potrebe, nego i za potrebe susjednih regija. Osim toga, u neposrednoj okolini Kutjeva nalaze se veće naslage granita odlične kvalitete, a dobrog kamena ima i u neposrednoj okolini Voćina, u Dilju kod Sovskog dola, i kod Popovca u Baranji,⁶ dok u neposrednoj okolini Slavanskog Broda ima zalih visokokvalitetnih glina, kvarcnog pijeska, te tvrdih i krednih vapnenaca.⁷

Po Spannbaueru ogranke slavanskog gorja tvore diluvijalni prapor i belvederski šljunak, rezultat trošenja prakamenja. Ispod toga se nalazi vatrostalna glina, grafit i antracit, gnjezdoliko raspoređeni. I slijedeći sloj tvori lapor velike debljine, zatim slijedi lajski konglomerat, primarni vapnenac, kloritni škriljac, kvarcit, i na grebenu gorja hornblenda. U okolini Voćina susreće se granit.

Ravnica je skroz aluvijalno tlo, nagnuto na istok. Sloj koji se ore tvori ilovača u svim stupnjevima od glinaste ilovače do ilovačastog pijeska. Pijeska nema, glina je vrlo rijetka, dok su češće humozne partije. Podloga se u blizini gorja sastoji od lapora i šljunka, uz potoke kod izlaza u ravnicu i dijelom uz srednji tok Drave od pijeska, a u ravnici od ilovastog lapora s pužićima. On leži i pod propusnim materijalom tako da naše područje pokazuje gotovo svugdje nepropusni glineni sloj. Ispod ovoga nalazi se, i to samo u terenskim udubljenjima, jedan vodonosni pješčani sloj, koji otežava kopanje bunara, jer daje tamni, organskim materijama pomiješani pijesak koji kvari vodu. On je različite debljine, najveće na zapadu, najmanje na istoku.⁸

³ Hrvatska i Slavonija na gospodarskoj izložbi u Budimpešti 1888, Zagreb 1888, passim.

⁴ Pavličević, Na vratima Požeške doline, Sl. Požega 1961, str. 16.

⁵ Gorjanović-Kramberger, Geologija okolice Kutjeva, Rad JAZU 73, str. 131.

⁶ Glas Slavonije, 7. X 1964, str. 3.

⁷ M. Singer, Bogata nalazišta sirovina još uvijek neiskorištena. Glas Slavonije 1. VIII 1965, str. 3.

⁸ Spannbauer, Die Kanalisierung der slavonischen Drau-Donau-Ebene. Osijek 1876, str. 20—21.

Tako se na osnovi starijih i novijih geoloških istraživanja mogla teritorija Slavonije podijeliti u geološkom smislu na četiri jasne izražene, samostalne strukturne jedinice, svaka sa svojim specifičnim obilježjima i značajkama, kako slijedi:

— Stari kristalnik Slavonije, sastavljen od Psunja, Papuka, Krndije, Požeške i Dilj gore, planina velike depresije, što su se nanizale oko Požeške kotline, nastalih spuštanjem tla između velikih rasjeda, kojima su te planine ograničene;

— Istočni dio Slavonije, kojemu je površina vrlo jednolična, ali je u dubinama izgrađen od vrlo starih stijena, jako poremećenih s vrlo izraženim paleoreljefom koji tvore đakovačko-vinkovački praporni ravnjak, vukovarski ravnjak, te erdutsko-aljmaško brdo;

— Velika nasuta ravnica rijeke Drave;

— Velika nasuta aluvijalna ravnica rijeke Save.

Stari kristalnik Slavonije, kao geološki najinteresantniji, sastavljen je od vrlo starih stijena na koje, kao na jezgro, naliježu mlađe naslage. Te su naslage poremećene radijalnim tektonskim pomicanjima. Psunj, Papuk i Krndija su planine što sa sjeverne strane omeđuju Požešku kotlinu, a sastavljene su od granita, filita, gnajsa, pa od metamorfita visokog stupnja metamorfizma, amfibolita i amfibolskih škriljavaca.

Kristalnik Slavonije bio je, prije negoli je bio pokriven paleozojskim morem, naboran. Nakon toga boranja bio je kroz dugo vrijeme suhim kopnom, i kroz to dugo vrijeme eroziji i denudacija su to borano gorje dobrano uništile i raznijele.

On je kasnije u tri navrata bio plavljen morem, o čemu svjedoče odgovarajući paleozojski, trijaski i kredni horizonti, npr. velika vapnenačka ploča gornjokrednih vapnenaca od Papuka do Jankovca, te na Požeškoj gori, na kojoj je razvijen i fenomen krša.

Iza toga, u razdobljima slabijeg spuštanja tla, ove su planine virile iz okolnog mora kao otoci, dok je krajem starijeg tercijara došlo u ovim područjima da vrlo snažne vulkanske aktivnosti, izražene vrlo snažnim erupcijama bazaltne lave (Voćin, potok Jovanovica, Lončarski vis, Bedemgrad), andezitne lave te dijabazne lave (Maletinac, Donje Lisičine, Vis kod Hum Varoša) i albitskog riolita (Požeška gora).⁹

Osim toga, moramo uzeti u obzir da je ovo područje okruženo planinama sličnog sastava, koje su također mogle davati materijal za kameno oruđe, žrvnjeve, a kasnije i za druge svrhe, kao što su Haršanj u mađarskom dijelu Baranje, Moslavačka gora na zapadu, Motajica i Majeвица u sjevernoj Bosni, te Fruška gora na istoku, područja koja su stalno bila povezana u većoj ili manjoj mjeri s našim.^{9a}

Što se tiče obradivog zemljišta, novija istraživanja pokazala su da se i tu radilo o dinamičnim procesima, i da se ni tu ne može računati s dugotrajnom statičnošću, odnosno da se ne može prenositi današnja slika u ranija razdoblja. Tako je smeđe tlo na praporu sjeveroistočne Hrvatske, odnosno Slavonije i Baranje, formirano u toku atlantikuma. Glavni dio procesa previranja toga tla iz-

⁹ Takšić, Pregled geološke građe, Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, Osijek 1970, str. 127—151.

^{9a} Melik, Jugoslavija, zemljopisni pregled, Zagreb 1952, str. 188—9.

vršen je od postbrončanog doba do oko XV st. n. e, kako je to utvrđeno na osnovi proučavanja tla na nekim arheološkim lokalitetima. Sivosmeđa tla zapadnijeg dijela te zone (lokaliteti Ivankovo-Đakovo) nisu nastala u uvjetima današnje klime, već je glavni dio njihovog jakog lesiviranja izvršen najvjerojatnije na početku subatlantikuma u vrijeme poznatog pogoršanja klime. — U odnosu na današnju klimu, sivosmeđa tla istočne Slavonije su »prerazvijena«, njihova morfologija odgovara vlažnijoj klimatskoj zoni od one u kojoj ih nalazimo.¹⁰

Htjeli bismo navesti još nekoliko bitnih geografskih karakteristika ovog područja koje su mnogo utjecale na njegov razvoj. To je — ako izuzmemo osamljene prastare gore — prostrana ravnica, nastala kao proizvod velikog ulegnuća u tercijaru, te nanosima i djelovanjem vjetrova u toku kvartarnog razdoblja. Bitna posljedica tog razdoblja je postanak široke ravnice, prekrivene lesom ili praprom, zemljom sličnom ruskom černoizjumu, što ga je oblikovalo djelovanje vjetrova u stepskim razdobljima diluvija. To je izvanredno plodna zemlja: neplodnost ne pripisuje samo povoljnom sastavu, već osobito i velikoj šupljikavosti, što je naslijeđe raspadanja biljnih ostataka, iza kojih su ostali neispunjeni cjevasti prostori usred očvrstnute pjeskovite materije.

Diluvijalni les nije jedinstvena masa, nego se sastoji od usporednih slojeva, međusobno jedva primjetno različitih. Općenito on predstavlja cjelinu koja je nekoć prekrivala svu Panonsku nizinu, ali su je kasnije rijeke pri dubljenju svojih korita razrezivale, pa je čak i snažno podlokavale i odnosile. Zbog toga uz rijeke, diluvijalnog lesa nema jer je ponegdje čak prilično naširoko odnesen. Na istom prostoru rijeke su zatim taložile svoj sitniž u aluviju, najfiniji pijesak i glinu, i time ispunile ravnice pored riječnih korita sve do preostataka diluvijalnog lesa.¹¹

Naše rijeke raspolažu velikom količinom vode, sa znatnom vodenom snagom i znatnom erozionom energijom. Tako Dunav donosi obilje vode, osobito u toploj polovini godine, kada se u visokim gorama otapa snijeg i kad u kontinentalnim područjima ima najviše oborina. — Drava odnosi vodu posredno ili neposredno iz velikog dijela centralnih Alpa, koje se odlikuju visokim planinama i obiljem snijega i leda. Drava zbog toga donosi u ljetno doba obilje vode. Međutim, njeno je porječje izvanredno usko, i to gotovo u čitavom njenom opsegu. Veći su joj pritoci samo u srednjem toku, a nizvodno od ušća Mure ne pritječe Dravi ni jedan znatniji protok. — Posve je drukčija Sava, koja izvire u južnim vapnenačkim Alpama, koje su nešto niže nadmorske visine, ali imaju veću količinu oborina, s viškom u jesenskim mjesecima. Njeno je porječje mnogo šire od dravskog, ali vrlo nesimetrično. S lijeve strane prima samo rječice, dok se s desne strane slijeva prema Savi većina dinarskog planinskog područja. — Savsko porječje ima mnoge specifične crte — prije svega je vrlo vlažno, jer tu pada godišnje izvanredno velika količina oborina, najviše u jesen, a dosta ima kiše i u proljeće i rano ljeto.¹²

Naše se rijeke odlikuju veoma malim padom, što ima za posljedicu često mijenjanje toka, ostavljanje starog i stvaranje novog, te stoga uz njih ima mno-

¹⁰ Janeković, O starosti nekih forma tla Jugoslavije — Zemljište i biljka XII, 1—3, 1963, str. 59—62.

¹¹ Melik, o.c. str. 173.

¹² Ibid., 1974—175.

štvo napuštenih meandra i rukava. To je naročito dolazilo do izražaja u prošlosti prije velikih meliorativnih radova u rimsko, odnosno novije doba, kada je ovo područje bilo izloženo velikim i jakim poplavama.

To je naročito dolazilo do izražaja u Posavini, gdje izvanredno mali pad zaustavlja otjecanje vode, tako da je tlo prevlažno i nepogodno za obradu. Zato se na širokom području oko Save prostiru samo livade i pašnjaci, a naročito su prostrane površine u Posavini gdje se šire samo znamenite hrastove šume. Upravo zbog toga velik dio Posavine ni danas nije naseljen, i privredno je samo posredno iskorišten.

I Podravina u pojedinim područjima, gdje je zemlja prevlažena, podsjeća na Posavinu, npr. oko Karašice kod Miholjca. Ipak ima Drava u cjelini veći pad, ravnica je viša, pa je i otjecanje vode brže.¹³

Značajno je za uvjete života na našem prostoru još i to, što između ploha diluvijalnog lesa, koje predstavljaju takoreći samo ostatke nekadašnjeg kontinuiranog pokrova, i aluvijalnih ravnina pored rijeka postoje i visinske razlike. Diluvijalni les prostire se naime i nekoliko desetaka metara više od aluvijalne ravnice. Većinom možemo visinsku razliku raspoznati već na prvi pogled, jer se diluvijalni les diže nad aluvijalnom ravnicom u vrlo strmim odsjecima, u velikom dijelu poput okomitih stijena, što je u genetičkoj vezi s prirodom lesa.¹⁴

Što se tiče biljnog pokrova Slavonije, svuda u nizini uspijevaju hrastove šume kojih ima naširoko u ravnim, pretežno vlažnim plohama pored Save. U višim položajima na osamljenim bregovima i planinama prevladava bukva, izmiješana s rjeđe drugim drvećem, kao što je javor itd. Klima je veoma povoljna i za neke kulturne biljke koje vole vrućinu i suhi zrak, npr. pšenica, kao i za obično poljsko bilje umjerenog toplotnog područja.¹⁵

Inače je u Slavoniji danas poznato oko 1400 biljnih vrsta. Iz dosadašnjih florističkih istraživanja proizlazi da u flori Slavonije, pored biljaka šireg rasprostranjenja, i biljaka srednjoevropskog, evropskog i evroazijskog flornog elementa, značajno mjesto zauzimaju mediteransko-pontske, južnoevropsko-mediteranske, južnoevropske-pontske te istočnoevropske-pontske, odnosno panonske biljke. Skupina ilirskobalkanskih biljaka, koje su endemične, ili imaju središte razvitka i rasprostranjenosti u području balkansko-ilirskih zemalja, također je zastupljena u flori Slavonije.

Osebnost, raznolikost i bogatstvo biljnog pokrova Slavonije odraz je specifičnog i vrlo zanimljivog biljnogeografskog položaja tog područja. Tu naime graniče najmanje dva, a prema nekim autorima čak tri različita pojasa klimato-gene vegetacije.¹⁶

Što se tiče faune, tu bi od ekonomski važnih životinja srednjeg umjerenog pojasa mogli nabrojati jelena, srnu, divlju svinju, pa i zeca, kunu i vjevericu te vidru. Nekad, u razmjerno bližoj prošlosti, tu su još živjeli dabar, vuk, ris, divlji konj, divlje govedo, bizon, a možda i medvjed i neke druge životinje. Iz istočnog stepskog područja prodirale su i neke tipične stepske vrste u naše najistočnije

¹³ Ibid., 184

¹⁴ Ibid., 176.

¹⁵ Ibid., 205.

¹⁶ Horvatić-Ilijanić-Marković/Gospodarić, O biljnom pokrovu Slavonije. Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije, str. 287—314.

područje. Osim toga tu su i razne ptice, prije svega močvarice, koje su mogle služiti kao lovina, kao npr. divlja guska i divlja patka, pa šljuka.

Rijeke i močvare pune su bile raznih vrsta riba, somova, šarana, smuđeva, štika, mrena, jesetri, pa čak i moruna, kojih je još početkom prošlog stoljeća bilo po nekim podacima i u Dravi do Osijeka.

Osim toga tu su još i drugi vodeni stanovnici koji su mogli služiti za ishranu, a njihovi oklopi za proizvodnju raznih predmeta, obično nakita, npr. razne školjke i puževi. U šumama je osim raznog divljeg voća, npr. jabuka, bilo i raznih jagoda, gljiva itd. koje su također mogle imati važnost u ishrani i ekonomici.

Moramo samo imati na umu da su se svi ti materijalni činitelji i u onom razmjerno kratkom vremenu, koje nas zanima, naime od početka mlađeg kamenog doba (starije kameno doba ostavljamo zasad po strani zbog malog broja istraženih nalazišta), do početka rimske okupacije, odnosno od oko 5 000 prije nove ere do početka nove ere, tj. oko 5 000 godina, ipak u znatnoj mjeri mijenjali, bilo pod raznim klimatsko-geografskim faktorima, bilo pod utjecajem djelatnosti čovjeka što dalje to sve više, u kasnijim razdobljima. Tako se može pretpostaviti da su velike poplave u razdoblju brončanog doba nastupile baš kao posljedica intenzivnog krčenja šuma radi dobijanja obradivog zemljišta u prethodnom neolitskom razdoblju, a takvih bi primjera bilo još. Nažalost, to sve nije još dovoljno proučeno, gotovo ni započeto, i to je jedan od poslova koji je zadatak drugih znanosti, a koji nama može pružiti mnogo korisnih oslonaca za buduća istraživanja.

U ovom kratkom pregledu prirodnih uvjeta mogli smo ustanoviti da su oni, iako su razmjerno bili povoljni, ipak kvantitativno (ukupna površina, ukupan kapacitet prirodnih izvora itd.) bili nedovoljni, da omogućuće onaj kvalitetni skok još u rano doba kao u Mezopotamiji, u razdoblje klasnih društava, gradske civilizacije i pismenosti. To nam najbolje pokazuje i usporedba debljine kulturnih slojeva na našim i mezopotamskim nalazištima: dok najmoćniji kulturni sloj kod nas, onaj na Gradcu kod Sarvaša, koji zahvata period od početka mlađeg kamenog doba do ranog srednjeg vijeka, odnosno oko 6 000 godina, mjeri oko 8 metara debljine, dotle oni u Mezopotamiji i sjevernoj Siriji mjere i preko 20, pa i 30 metara, npr. u Ninivi preko 28, a u Tel Džuddeidi u sjevernoj Siriji preko 30 m.¹⁷

IZVORI ZA POJEDINA RAZDOBLJA I POVIJEST NJIHOVOG ISTRAŽIVANJA

Mogućnost korištenja prirodnih izvora od strane ljudskih zajednica u pojedinim razdobljima (koliko god se oni i sami mijenjali) nije bila uvijek jednaka, a bila je utoliko veća, ukoliko su više bile razvijene proizvodne snage, koliko su bila savršenija sredstva za rad i radna iskustva. Svaki odlučujući napredak na tom polju dovodio je prije ili kasnije i do odlučujućih promjena u strukturi i organizaciji ljudskih zajednica, kako smo i naprijed istakli.

¹⁷ Za Sarvaš — R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb 1945, str. 129; za Mezopotamiju — V. G. Childe, *L'Orient Préhistorique*, Paris 1953, 160 i d.

Da bismo istražili kolike su te mogućnosti u pojedinim razdobljima bile, stoje nam na raspolaganju najčešće posredni podaci pomoću kojih možemo zaključivati kako o stupnju razvijenosti proizvodnih snaga neke zajednice, ili nekih zajednica u određenom razdoblju, tako i o stupnju njihove vlasti nad okolnom prirodom i okolnim zajednicama. Naime, iskustvo nas uči da je najrazvijenije i najnaprednije društvo ono, koje je u određenom razdoblju u stanju da koristi najviše energije i najviše izvora materijala i sirovina sa što šireg područja.

Podaci koji nam za ta zaključivanja stoje na raspolaganju su razni, i pruža ih pretežno arheologija. To su:

1. Sačuvana sredstva za rad, odnosno alati od kamena, rožine, metala. Ona od drveta nisu se gotovo nikako sačuvala, ili su se sačuvala samo izuzetno. Ovdje možemo pribrojiti i razne glinene pršljene i utege za preslice, tkalačke stanove i mreže.

2. Ostaci radionica i drugih uređaja za rad, npr. radionica kamenih nožića od kamenih jezgri (Sarvaš), ljevaonica bronce, ili lončarskih i drugih peći, te razni žrvnjevi, odnosno trljači i drobilice.

3. Ostaci naselja i nastambi te pratećih objekata i utvrđenja.

4. Koštani ostaci lovnih i domaćih životinja.

5. Podaci o ranijoj obradi tla, itd.

Radovi na skupljanju i istraživanju tih objekata počeli su u Slavoniji u drugoj polovici XIX st. pred nešto više od 100 godina. To su počeli Jean Victor (Samatovci, Kolodvar)¹⁸ te Šime Ljubić za tadašnji Narodni muzej u Zagrebu,¹⁹ kao i Spannbauer.²⁰ Kasnije su se pridružili Nuber (Sarvaš, Erdut, Bijelo Brdo, Vučedol), Celestin (Osijek, Hermanov vinograd, zajedno s Nuberom), Brunšmid Bogdanovci (Štrbinci, Vučedol, Vinkovci), Purić (Erdut, Bijelo Brdo) i Hoffiller (Dalj Bijelo Brdo) te Turković (Kutjevo).²¹ Ti istraživači najstarije faze skupili su mnogo materijala i manje ili više istražili i neka naša vrlo važna nalazišta, ali nam je nažalost od njih, osim od Brunšmida, ostalo vrlo malo podataka o točnim stratigrafskim i drugim okolnostima nalaza, djelomično zbog manje preciznih metoda rada, koje su ranije bile opće proširene, djelomično zbog teških preturbacija koje je muzej pretrpio u razdobljima dva svjetska rata, i između njih, a nažalost je to i nedovoljno publicirano. Tako sad imamo iz tog razdoblja bogate, nažalost naučno još uvijek neobrađene zbirke sitnog i krupnog kamenog i koštanog oruđa iz Osijeka — Hermanovog vinograda, Samatovaca, Sarvaša, Sotina, Štrbinaca, Vučedola, Vukovara i nekih drugih mjesta, zatim brončanih srpova i drugog brončanog oruđa iz Tenja, Bizovca, nepoznatog nalazišta u Baranjci i drugih mjesta, dok je oruđa iz kasnijih razdoblja malo.

Osim toga u tom se razdoblju zagrebački kao i neki drugi vanjski muzeji,

¹⁸ J. Victor, *Le Pélerin Slave*, Osijek 1870, str. 23—26.

¹⁹ Š. Ljubić, *Popis predmeta iz predhistorijske dobe u Nar. zem. muzeju u Zagrebu*, Zagreb 1876, *passim*.

²⁰ Spannbauer, o.c.

²¹ a) Brunšmid, *Prehistorijski predmeti iz srijemske županije*, *Vjesnik hrv. arheol. dr. n.s.* VI, 1902, str. 68—86; X, 1909, str. 231—237, i drugi članci u ranim brojevima istog časopisa; b) Purić, *Prehistorijske naselbine u okolici Erduta*, *Vjes. hrv. arheol. dr.* V, 1901, i VI, 1902; c) Hoernes, *Funde verschiedener Altersstufen aus dem westlichen Syrmien*. *Mittheilungen der präh. Commission I*, 5, 1901, str. 265—289; d) M. Turković, *Vjesnik hrv. arheol. dr.* III, 1898, str. 204.

obogatio brojnim i bogatim nalazima brončanih depoa sa slavonskoga, naročito brodskoga područja, s najraznovrsnijim predmetima uglavnom kasnog brončanog doba, dok se bečki muzej bogatio nalazima iz velikog nalazišta pretežno starijeg željeznog doba, u Batini Skeli.²²

U razdoblju između dva rata, kada je 30-tih godina došlo do nekog novog poleta u istraživanju nalazišta u skupljanju materijala, moramo naglasiti istraživanja AK »Mursa« na Prometnom skladištu blizu Drave, te 1935. na području donjogradske Kožare, pod vodstvom Franjetića i Bösendorfera, kojom prilikom su na prvom mjestu, pored ostalih bogatih nalaza, nađeni ostaci latenskih topionica željeza, a na drugom latenskih lončarskih peći.²³

Radovima njemačkog arheologa R. R. Schmidta, koje je on obavljao za tadašnji Narodni muzej u Zagrebu, prije rata i za vrijeme rata u Bapskoj, Vučedolu i Sarvašu, te u manjoj mjeri i na nekim drugim nalazištima, poznavanje najstarije prošlosti Slavonije izvanredno je prošireno i produbljeno, pa i u pogledu materijalne kulture, i posebno raznovrsnih oruđa od kamena, kosti i rožine, te najstarijih bakrenih oruđa (šila i dlijeta). Tu su se, što više, pojavile i prve peći za topljenje bakra (u 1. vučedolskom sloju u Vučedolu) te kalupi za dlijeta (Vučedol), odnosno bodeže (Sarvaš).²⁴ Materijal iz Sarvaša bio je, nažalost, zbog poremećenosti slojeva naknadnim ukopavanjima, izmiješan, tako da je vrlo teško kronološki i kulturno opredijeliti mnoštvo rožnatih motika, budaka, i drugog koštanog oruđa, kao i nešto manjeg broja krupnijeg i sitnijeg kamenog oruđa, koje bi inače dalo dragocjene podatke za materijalnu kulturu pojedinih razdoblja u Slavoniji; danas se taj materijal nalazi u Muzeju Slavonije, kao i veliki broj tipičnih bakrenih budaka i drugih oblika većeg bakrenog oruđa s raznih nalazišta Slavonije, donesenih u muzej u tom, ranijem ili kasnijem razdoblju.

Poslije rata, u vezi s temom koja nas zanima, možemo spomenuti iskopavanja Ksenije Vinski-Gasparini na ciglani u Belom Manastiru, koje je dalo rijetke primjerke ranih brončanih predmeta,²⁵ dok su kontrolni obilasci iskopa ciglane prije i poslije iskopavanja dali i veći broj krupnijeg kamenog oruđa, kao i jedan koštani bodež, koje možemo vezati uz raniju-bakrenodobnu fazu ovog lokaliteta.

Za poznavanje materijalne kulture neolitskog razdoblja Slavonije važna su i istraživanja Stojana Dimitrijevića na naseljima sopotske kulture u Otoku, Sopotu, Vinkovcima, Bapskoj i Klokočeviku,²⁶ koja su dala ne samo brojnan materijal, nego i mogućnost njegovog stratigrafskog, odnosno kronološkog razgraničenja, a time i praćenja tipološkog razvoja.

Nove podatke za poznavanje života naselja mlađeg željeznog doba na području Osijeka, dali su i radovi na donjogradskom Pristaništu 1961,²⁷ dok je za poznavanje materijalnih osnova naših krajeva krajem brončanog i početkom željeznog doba važno iskopavanje u Batini 1970. godine, u zajednici sa Smithsonian institutom iz Washingtona (dr. S. Foltiny) i Arheološkim muzejom iz Zagreba

²² Hoernes, *Archäologische Miscellen*, Wiener Präh. Zeitschr. IV, 1917, 40—.

²³ Hrvatski list, Osijek, 21. XI. 1934, i 23—30. V. 1935.

²⁴ R. R. Schmidt, o.c., str. 22—26, i 141.

²⁵ Ksenija Vinski-Gasparini, *Iskapanje prehistorijskog naselja u Belom Manastiru*, Osječki zbornik, 5, 1956, str. 5—31.

²⁶ S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendelska kultura*, Zagreb 1968.

²⁷ M. Bulat, *Nalazi s Donjogradskog Pristaništa 1961. godine*, Osječki zbornik XVI, 1977, str. 11—17.

(Ksenija Vinski-Gasparini), koje je dalo podataka o nastambama, fauni, gospodarskim jamama, keramičkim proizvodima itd. tog razdoblja.

U novije vrijeme važna su i istraživanja mlađe generacije na nekim lokalitetima, tako Z. Markovića na starčevačkom nalazištu kod Podgorača,²⁸ Jasenke Miškiv na Igraču kod Sl. Broda (Brodskog Podvinja),²⁹ te Dubravke Sokač-Štimac na Zarilcu kod Sl. Požege,³⁰ a isto tako su važni i radovi na otkrivanju starije-željeznodobne nekropole na Kaptolu kod Sl. Požege,³¹ zatim na Lijevoj Bari kod Vukovara,³² te brončanodobnih nekropola kod Virovitice³³ i Gređana.³⁴ Osim toga postoji i niz manjih istraživanja i rekognosciranja na nizu lokaliteta, koja su poduzeli bilo radnici ovog, bilo drugih slavonskih muzeja, ali većinom nisu još obrađeni, ni valorizirani, zbog ogromne oskudice u stručnim kadrovima tog profila na području Slavonije.

Na planu obrade, bolje reći objavljivanja materijala, nije se još mnogo učinilo, ako izuzmemo radove Ljubića, Holstea, Zdenka i Ksenije Vinski te Drage Garašanin o bogatim brončanim nalazima našeg i susjednih područja,³⁵ te radova Kišpatića i Kocha krajem prošlog stoljeća o mineraloškom sastavu kamenih oruđa iz Slavonije.³⁶ Tako je tek 1957. godine izišao rad D. Srejovića i B. Jovanovića o kamenom oruđu u Vinči,³⁷ u kome je data njegova prva sistematska klasifikacija, koja može i nama mnogo pomoći, dok je važan prilog tome i spomenuti rad Stojana Dimitrijevića o sopotskim nalazištima u Slavoniji.³⁸

U novije doba obradili su materijalnu kulturu mlađeg željeznog doba našeg i susjednih područja Jovan Todorović³⁹ Nives Majnarić-Pandžić,⁴⁰ tako da i za to razdoblje imamo neke podatke koji su za starije željezno doba mnogo oskudniji. Veliku pomoć daju nam podaci s velikog višeslojnog lokaliteta Gomolave u istočnom Srijemu, koji se uz izvjesnu rezervu, mogu primijeniti i na na-

²⁸ Z. Marković, Breške (Gaj), Podgorač, Našice — naselje starčevačke kulture, Arheološki pregled 13, Beograd 1971, str. 16—17.

²⁹ Dosad su izvršena rekognosciranja, Glasnik slavonskih muzeja, 26, 1974, str. 8.

³⁰ D. Sokač-Štimac, Arheološka iskapanja Muzeja Požeške kotline, Vjesnik Muzeja Požeške kotline 1, 1977, str. 43—58.

³¹ V. Vejvoda — I. Mirnik, Istraživanja prethistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege, Vjesnik Arheol. muzeja u Zagrebu, 3. serija — sv. V, Zagreb 1971, str. 183—210.

³² Z. Vinski, Prethodni izvještaj o iskapanju nekropole na Lijevoj Bari u Vukovaru 1951, 1952. i 1953. godine, Ljetopis JAZU, knjiga 60, 1955, str. 231—255.

³³ K. Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973, str. 34—45.

³⁴ K. Minichreiter, Izvještaj o zaštitnom arheološkom iskopavanju brončanodobne nekropole sa paljevinama u Gređanima, lokalitet »Bajir« — Glasnik slavonskih muzeja 29, 1975, str. 29—31.

³⁵ a) S. Ljubić, Popis Arheologičkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu, Zagreb 1889, str. 74—93; b) F. Holste, Hortfunde Südosteuropas, Marburg/Lahn 1951; c) Z. Vinski — Ks. Vinski-Gasparini, Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj, Zagreb 1956; d) D. Garašanin, Katalog metala I, Beograd 1954.

³⁶ a) Kišpatić, Prethistorijsko kameno oruđe u Narodnom muzeju u Zagrebu. Rad JAZU 78; b) Koch, Mikroskopsko istraživanje nekih neolitičkih kamenih predmeta, Vjesnik Hrv. arheol. dr. n.s. VII, 1903—4, str. 179—181.

³⁷ D. Srejović — B. Jovanović, Pregled kamenog oruđa i oružja iz Vinče. Arheološki vestnik VIII/3—4, Ljubljana 1957, str. 256—296.

³⁸ S. Dimitrijević, o.c.

³⁹ a) J. Todorović, Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd 1968, str. 75—79; isti; b) Skordisci, istorija i kultura, Novi Sad — Beograd 1974, str. 63—111.

⁴⁰ N. Majnarić-Pandžić, Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, Vinkovci 1970.

šem području, koje mu je geografski blizu i slično.⁴¹

Što se tiče teoretskih uopćavanja, ni tu se nije mnogo učinilo. Tek je Tatjana Bregant prva kod nas pedesetih godina pokušala razmotriti neke aspekte neolitske privrede (razmjene) na području Jugoslavije i izvući iz toga korisne podatke o međusobnim vezama bližih i udaljenih područja,⁴² dok je A. Benc prvi sistematičnije obrađivao pitanja ishrane i stanovanja prethistorijskih stanovnika Bosne⁴³ (ranije su neke od problema vezanih za materijalnu kulturu prethistorijskih stanovnika Bosne, obrađivali M. Hoernes, Č. Truhelka, Fiala, ing. Radimski i neki drugi⁴⁴). Tim se pitanjima u Srbiji bavio M. Vasić⁴⁵ i M. Grašanin,⁴⁶ a u Sloveniji J. Korošec,⁴⁷ F. Stare,⁴⁸ i drugi.

Poznati austrijski arheolog Pittioni još je 1949. razmatrao materijalnu kulturu pojedinih prethistorijskih razdoblja Evrope, pod čim je on podrazumijevao pitanja nabavljanja hrane, tehnologije, stanovanja i odijevanja,⁴⁹ a sličnim pitanjima općenito ili pojedinačno bavili su se ranije i kasnije i neki drugi stručnjaci.⁵⁰

Gordon Childe je pedesetih godina pokušao dati klasifikaciju tipova proizvodnje na području srednje i zapadne Evrope od neolitika do mlađeg željeznog doba,⁵¹ koja se u nekoliko može primjeniti i kod nas. Ekonomikom prethistorijskih razdoblja bavio se kod nas i B. Gavela,⁵² a u najnovije vrijeme obradio je ekonomiku prethistorijskog razdoblja Vojvodine B. Jovanović,⁵³ da ne spominjemo i druge manje radove.

KARAKTERISTIKE MATERIJALNE KULTURE PO RAZDOBLJIMA U SLAVONIJI

Na osnovu sakupljenog materijala i analogija možemo tako pokušati dati osnovnu preglednu sliku razvoja prethistorijskih načina proizvodnje, oruđa za proizvodnju, vrste i količine proizvoda, osnovnih puteva i izvora glavnih materijala i sirovina te radionica i potrošačkih centara za pojedina razdoblja na području Slavonije (izuzimajući paleolit) koja je naravno još vrlo manjkava, te će je budući radovi nužno morati popunjavati i poboljšavati.

Za starije razdoblje neolitika, koje kod nas zauzima starčevačka kultura,

⁴¹ Praistorija Vojvodine, Novi Sad 1974, str. 320—330.

⁴² T. Bregant, Trgovina in menjalno gospodarstvo v neolitiku Jugoslavije, Arheološki vestnik VI/1, 1955, str. 59—64.

⁴³ A. Benac, O ishrani prethistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. VI, 1951; isti, Način stanovanja u prethistorijskim periodima Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1952.

⁴⁴ M. Hoernes, Die neolitische Station von Butmir I, 1895.

⁴⁵ M. Vasić, Žuto Brdo, Starinar n.r. V, 1—2, 1910.

⁴⁶ M. Garašanin, Naselje i stan čoveka neolitskog doba u Srbiji, Istor. glasnik 5, Beograd 1950.

⁴⁷ J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujem gradu, 1951.

⁴⁸ F. Stare, Prazgodovinske Vače, Ljubljana 1954.

⁴⁹ R. Pittioni, Die urgenschichtlichen Grundlagen der Europäischen Kultur, Wien 1949, passim.

⁵⁰ Neustupni, Praistorija čovječanstva, Sarajevo 1950.

⁵¹ G. Childe, Prehistoric Migrations in Europe, Oslo 1950.

⁵² B. Gavela, Praistoriska arheologija, Beograd 1969.

⁵³ B. Jovanović, Praistorija Vojvodine, str. 317—336.

radovima R. Schmidta te S. Dimitrijevića, istraživana su značajna nalazišta Vučedol, Sarvaš i Vinkovci; od manjih istraživanja možemo spomenuti zaštitno istraživanje Muzeja Slavonije na ciglani u Našicama, zatim istraživanje Z. Markovića u Podgoraču, te I. Miškiv na Igraču kod Sl. Broda.⁵⁴ Ova su nam istraživanja pružila sliku o malim zemljoradničkim zajednicama, koja se bave krčevinsko-motičarskom zemljoradnjom i »statičnim« stočarstvom, dok su im osnovne nastambe zemunice. To je Childeov stupanj 0, koji je moguć na praprorastim tlima u Podunavlju: glavni izvor hrane su ječam i pšenica, sijani na malim njivama, obrađivanim motikama, i napuštanim čim su se iscrpile (što međutim, po Jovanoviću, nije moralo povlačiti za sobom i napuštanje naselja, kako se prije pretpostavljalo), nadopunjen proizvodima stočarstva, ali ne i lova.

U Sarvašu nema na dubinama koje bi odgovarale starčevačkim slojevima po R.R. Schmidtu⁵⁵ ni krupnog kamenog, ni koštanog oruđa, dok je od sitnog kamenog oruđa zastupljen samo jedan iver, čemu može zapravo biti uzrok spomenuta ispremješanost slojeva, koja je takove nalaze prebacila u više horizonte, gdje ih i nalazimo. Dva kamena nožića i jezgra, te nekoliko glinenih koničnih utega i dijelova kamenih ploča za drobljenje (žitarica?) potječu iz Našica,⁵⁶ dok brojno sitno kremeno oruđe i jezgre, porijeklom iz Ukaine, potječu iz bogatog nalazišta Igrača.⁵⁷ Jedna jezičasta kamena sjekira, nekoliko nožića (ulošci za drvena sječiva srpova?) i jezgri, došlo je u Muzej u najnovije vrijeme, zaslugom prof. Đ. Janekovića, s jednog lokaliteta južno od Valpova. Opsidijan iz tog doba kod nas još nije nađen, ali bi ga trebali očekivati, obzirom da u Vinči njegova najveća upotreba pada baš u najstarije razdoblje (9-8 m).⁵⁸ Ulomak grube kerešoidne posude s reljefnom figurom žene iz Sarvaša ukazivao bi i na veze našeg područja s krajevima preko Dunava, kuda je vodio put kojim je dolazio opsidijan iz sjeverne Mađarske i u naše krajeve.

Razdoblje mlađeg lokaliteta — kod nas sopotske kulture — označava veliki skok, kako u raznovrsnosti i poboljšanju kvaliteta raznih oruđa — time i tehnoloških postupaka, i novih vrsta proizvodnje, a isto tako i u njihovoj većoj brojnosti. To također vidimo i u velikoj brojnosti i veličini naselja, odnosno debljini slojeva, koji npr. u Sarvašu iznosi preko 2 m,⁵⁹ dok broj odgovarajućih naselja u Slavoniji, prema našoj evidenciji, iznosi oko 50. Možemo zaključiti da su u tom razdoblju prvi put došli do izražaja pozitivni rezultati tzv. neolitske revolucije-proizvodnje hrane, koja je omogućila ishranu daleko većeg broja ljudi po jedinici površine, nego ranije. To je po Childeu stupanj I, karakteriziran podjednakom ulogom uzgoja žitarica, te goveda i svinja, ali zbog njihove nepovezanosti zemljoradnja se i dalje oslanjala na krčenje i spaljivanje, a »divlji« izvori hrane nisu bili po njemu dovoljno eksploatirani.

Kod nas se pojavljuje — kao i drugdje — krupno kameno i koštano, odnosno rožnato oruđe, namijenjeno izgleda u prvom redu obrađivanju zemlje, jezičaste i kalupaste sjekire, rožnati budaci i motike, valjkasti obijači za grublju

⁵⁴ R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, str. 8; Z. Marković, o.c.; M. Bulat, Nalaz slikane starčevačke keramike u Našicama, Glasnik slavonskih muzeja 17, 1971, str. 20—22.

⁵⁵ R. R. Schmidt, o.c., tabela str. 129.

⁵⁶ M. Bulat, o.c.

⁵⁷ V. bilj. 29.

⁵⁸ V. bilj. 37.

⁵⁹ R. R. Schmidt, l.c.

obradu oruđa, ploče za drobljenje žita itd. Sitno oruđe — razni nožići (možda ulošci drvenih srpova?) dobiva se odlamanjem od dobro obrađenih jezgri (Sarvaš!), ili čak i potpuno neobrađenih oblutaka, koji su dopremani iz korita udaljenijih potoka u Fruškoj gori i drugim okolnim planinama.⁶⁰ Takovo sitno oruđe, kao i još neki oblici koji dolaze rjeđe (strugači, rezači, svrdla, pilice, vrhovi strelica) poznati su nam iz Sotina, Samatovaca, Vučedola, Sarvaša, Otoka, Osijeka itd.

Na zemljoradnju ukazuju i ovalne drobilice od kamena s drugim manjim kamenom za drobljenje, a na izradu finijeg koštanog oruđa i nakita — pored originalnih predmeta — još i male ploče od pješčenjaka s urezanim žljebovima za brušenje. Stočarstvo nam otkrivaju kosti domaćih životinja iz Sarvaša i drugih nalazišta, a lov kosti i rogovi ulovljenih životinja, te vrhovi strelica od kamena. Za ribolov su se upotrebljavale harpune i grube koštane, odnosno rožnate udice.

Predmeti od drveta, kože i tekstila nisu nam sačuvani, a bili su sigurno upotrebljavani, kao što nam svjedoče npr. koštani alati za obradu kože,⁶² ili otisci hasura na dnu nekih neolitskih posuda, ili glineni mosuri (valjkasti i zvjezdoliki) za namatanje pređe.

Za to razdoblje karakterističan je i velik napredak proizvodnje keramike, no ta je ipak još uvijek u rukama žena, dok je pri kraju tog razdoblja ostvaren veliki tehnološki napredak — vještina bušenja otvora za držalje u kamenom oruđu, vjerojatno najprije samo struganjem(?) na rožnatom oruđu, kasnije pomoću primitivnog struga, koji je koristio tetivu luka, i šuplju kost za vrtanje.

Dok veća raznovrst i količina kamena upotrebljenog za izradu oruđa upućuju na raznovrsnije, mnogobrojnije i udaljenije izvore materijala i sirovina, što govori o većoj snazi, ali i većim potrebama primitivnih zajednica, dotle nalazi polomljenih, i ponovno upotrebljenih kamenih oruđa govore i o njegovoj teškoj dostupnosti u našim ravničarskim krajevima.

Kameno oruđe, a pogotovo od posebnog materijala-opsidijana, koji se dopremao iz sjeverne Madžarske, a kod nas je u to doba u obilju zastupljen, kao i nalazi nakita izrađenih od ljuštura morskih školjki — spondila, upućuju na pravu i razvijenu razmjenu i s udaljenijim krajevima, o čijoj tehnici ipak još nemamo sasvim jasnu sliku (gradaciona razmjena ili raznošenjem od strane posebnih pojedinaca, ili putem slanja posebnih ekspedicija u krajeve gdje su bili izvori potrebnih materijala).

U slijedećem razdoblju-enelolitiku, koje kod nas obuhvata badensku, kostolačku, lasinjsku i vučedolsku kulturu, dolazi do velikih izmjena. Naselja se premještaju na prirodna uzvišenja i utvrđuju se (Gradci), pojavljuju se novi tipovi kuća (apsidalne i megaroni), ali se i dalje izrađuju od pletera omazanog glinom, i pokrivaju slamom ili trskom. I dalje se upotrebljava oruđe od kamena i rožine, odnosno kosti, o čemu nam govore nalazi iz Sarvaša, Vučedola, B. Manastira itd, ali se, kako smo rekli, pojavljuju kod nas i prva bakrena oruđa (šila, dlijeta), prve peći i kalupi za lijevanje bakra (Sarvaš, Vučedol). Opće su rasprostranjeni i budaci od bakra, kojima prethode neki jednostavniji tipovi iz Ce-

⁶⁰ V. bilj. 36.

⁶¹ S. Dimitrijević, o.c., str. 52.

⁶² F. Buntak, Osječki gradski muzej, Osijek 1940, str. 5; J. Bösendorfer.

rovca i Vukovara. To je uvjetovalo i otvaranje novih izvora materijala i sirovina, i dovelo do premještanja težišta puteva, kao i novih organizacionih oblika proizvodnje i raspodjele. Za zemljoradnju govore osim budaka još i pojava prvih pekvi (Vučedol — Muzej Slavonije), dok kod žrnjeva još uvijek nije pronađen rotacijski princip.

To je po Childeu stupanj II, u kome je stočarstvo važnije od zemljoradnje. Kod nas se pak prvi put pojavljuju u Vučedolu kosti konja, a možda i glineni modeli kotača.⁶³

Brojni glineni utezi i pršljeni služili su vjerojatno za opterećivanje ribarskih mreža, ili za tkalačke stanove. Izrada keramike dostiže veliko savršenstvo, pogotovo njeno ukrašavanje, iako se i dalje radi ručno. Pojavljuju se i posebni tipovi, koji kasnije nestaju — glineni grlići kožnih boca, glinene kuke, modeli peći, mali valjkasti mosuri itd. O postojanju namještaja (od drveta) govore nam glineni modeli naslonjača iz Vučedola, te stolića-žrtvenika iz Saršava, a o obući, model čizmice.⁶⁴

O daljem razvoju razmjene, pored predmeta od bakra, koji se najvjerojatnije uvezio kao sirovina iz okolnih rudonosnih područja (Bor, Slovačka, Austrija), govore nam i nalazi spondila iz bakrenodobne grobnice u Vukovaru i u Vučedolu, zatim vrčić kulture Ljubljanskog Barja iz Sarvaša, kamena pločica za zaštitu podlaktice kod streljana iz luka, itd.⁶⁵

Brončano doba pokazuje u početku izvjestan pad po količini metalnih nalaza, koji možda možemo tumačiti njegovom skupocjenošću i višestrukim korištenjem zbog toga u tom razdoblju. Tek kasnije prednosti nove sirovine izazivaju velik tehnološki napredak, nagli cvat i pojavu velikog broja raznovrsnih tipova oruđa, u velikoj količini. Ostavljajući po strani oružje, po brojnosti se naročito ističu srpovi, što govori o razvijenosti zemljoradnje i njenoj istaknutoj ulozi, a zatim šila, noževi, dlijeta, razne vrste sjekira (koje su se koristile i kao oružje) itd.

Značajno je da su u mnogobrojnim ostavama tog doba nađeni i komadi pretapane bronce, a na nekim mjestima možemo i sigurno dokazati postojanje ljevaonice, na pr. u Bizovcu, Novigradu itd. Najstariji primjer skupljanja bronce za preradu je svakako nalaz srednjeg brončanog doba iz Lovasa (4,5 kg sirove bronce!)⁶⁶

Novi materijal ponovno je izazvao premještanje središta i puteva snabdjevanja, kao i organizacije proizvodnje, te izmjenu društvene strukture; po Childeu to je stupanj III, koji počinje krajem brončanog doba (na sjeveru), i nastavlja se i kasnije, a karakteriziran je plućnom zemljoradnjom i upotrebom stočnog gnoja za vraćanje plodnosti iscrpljenim poljima.

Starije željezno doba, nazvano po počecima upotrebe željeza za oruđa i oružja, počinje postepeno — novi materijal i nova organizacija uvodi se polagano, kasnije sve brže i jače, no iz tog razdoblja nemamo još dovoljno podataka. Opskrbni putevi se premještau, jer centri proizvodnje novog materijala postaju sjeverna Bosna i Slovenija koji naglo jačaju i bogate se. K tome dolaze i novi ma-

⁶³ R. R. Schmidt, o.c., str. 158.

⁶⁴ Ibid., str. 106—109.

⁶⁵ J. Brunšmid, Nahodaji bakrenog doba u Hrvatskoj, Vjesnik Hrv. arheol. dr. VI, 1902, 63 (ogrlica od spondila; ostalo neobjavljeno).

⁶⁶ Z. Vinski, Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar, Vjesnik Arheol. muzeja u Zagrebu, 3. serije 1, 1958, str. 1—34 (str. 3).

terijali u upotrebu — grafit, staklena pasta (za nakit), jantar (i od ranije) itd. O vezama s jugom govori i nalaz grčko-ilirskog šljema iz Kaptola, a naletima stepskih konjanika iz susjedne Bačke (koji su tamo prodrli dalje s istoka) i njihovom utjecaju, govore nalazi brončanih konjskih žvala itd. iz Batine, Daljske planine itd.^{66a}

Mlađe željezno doba razvija se prije svega zahvaljujući procvatu pluzne zemljoradnje, stočarstva, obrta i trgovine. Uvode se raznovrsni novi alati, na pr. škare (za šišanje ovaca, i rezanje tkanina!), a kod žrvnjeva i izrade keramike primjenjuje se rotacioni princip. Interesantni su noževi, ražanj i vilica iz žarnih grobova kod Sotina, dok su brojne kupolaste lončarske peći poznate iz Osijeka, Gradca kod Pleternice, Erduta, Vinkovaca, Sarvaša itd.⁶⁷ U Osijeku je 1934. Franjetić otkrio i latenske topionice željeza (jame i grafitne posudice), dok je 1971. blizu tog mjesta otkriven mali latenski uređaj za taljenje bronce, jednostavno ukopan u ilovaču.⁶⁸

Nalazi grumenja srebrnaste? (olovne?) rude iz Osijeka i Završja govore također o razvijenoj preradi i razmjeni metala, a također i nalazi grafitiranih posuda (za topljenje metala) iz Osijeka, Sarvaša itd.⁶⁹ Nove savršenije tehnike kod izrade nakita — granuliranje, filigran — pokazuju početak onih velikih dostignuća (kao i na drugim poljima), koja će se razviti u idućem antičkom razdoblju, koje izlazi iz okvira naše teme.

^{66a} V. Vejvoda—I. Mirnik, o.c. (bilj. 31) za Kaptol; I. Nađ—P. Nađ, Katalog arheološke zbirke dr. Imre Freya, Sombor 1964, str. 13—4 (Batina).

⁶⁷ N. Majnarić-Pandžić, o.c., str. 43 (nalaz iz Sotina).

⁶⁸ R. Franjetić, Keltska ljevaonica i topionice željeza kod Osijeka (rkp); M. Bulat, Novi arheološki nalazi na području Osijeka, Glasnik slavonskih muzeja 17, 1971, str. 22—24.

⁶⁹ E. Spajić, Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka, Osječki zbornik IV, 1954, str. 7—18.

Mirko Bulat

DIE MATERIELLEN GRUNDLAGEN DER PRÄHISTORISCHEN KULTUREN SLAWONIENS:

DIE KULTURELLEN, ÖKONOMISCHEN, ETHNISCHEN UND GESELLSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE IN SLAWONIEN IN VORGESCHICHTLICHER ZEIT

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wird versucht am Beispiel Slawoniens die Entwicklung der menschlichen Gemeinschaften auf diesem Gebiete. Leider ist bisher in dieser Richtung noch nicht viel getan worden und so bestehen fast keine Vorarbeiten. Das gesammelte Material ist noch nicht zureichend erforscht und veröffentlicht und daher können die Schlüsse nur als vorläufig angesehen werden.

Zuerst werden die Grenzen des Gebietes, das heute unter dem Namen Slawonien verstanden wird, angegeben und das mit dem Territorium der Gemeindengemeinschaft Osijek übereinstimmt. In der Fortsetzung werden die fundamentalen geographischen Angaben des Gebietes angeführt¹⁻² sowie Angaben über den Erzeichtum,³⁻⁷ die pedologischen Verhältnisse⁸ und die geologische Zusammensetzung.⁹ Die Bodenbeschaffenheit sicherte die Eignung zur Landarbeit,¹⁰⁻¹¹, während die grossen Flüsse mit ihrem Wasserreichtum, dem schwachen Gefälle und dem Wasserregime dem Gebiete längs ihrer Läufe auch andere Charakteristiken verliehen.¹³⁻¹⁴

Die günstigen klimatischen und pedologischen Verhältnisse haben auch bestimmend auf die Eigentümlichkeiten und die Vielartigkeit der Pflanzenwelt dieses Gebietes eingewirkt, auf welchem sich zwei, nach einigen Autoren sogar drei verschiedene Zonen klimatogener Vegetation berühren.¹⁵⁻¹⁶ Nach dem Aufzählen verschwundener und bestehender Vertreter der Tierwelt Slawoniens wird aufgrund der Übersicht der naturgegebenen Bedingungen gefolgert, dass diese, obzwar verhältnismässig günstig doch quantitativ unzureichend waren (die gesamte Fläche und die gesamte Kapazität der natürlichen Ressourcen), um jenen qualitativen Sprung noch in früherer Zeit, wie z.B. in Mesopotamien, in das Zeitalter der Klassengesellschaft, der städtischen Zivilisation und der Schriftkundigkeit zu ermöglichen.

In dem Abschnitt »Quellen zu den einzelnen Zeitaltern und zur Geschichte ihrer Erforschung« werden die fundamentalen Quellen zu Schlüssen über den Grad der Ausnützung der naturgegebenen Ressourcen von Seiten der menschlichen Gemeinschaften in den einzelnen Zeitaltern angeführt, die zumeist von der Archäologie geboten werden. Das sind vor allem: 1) Arbeitsmittel dh. Werkzeuge aus Stein, Horn, Metall usw.; 2) Überreste von Werkstätten und anderen Arbeitseinrichtungen; 3) Überreste von Ansiedlungen und Wohnplätzen und begleitenden Objekten sowie von Befestigungen; 4) Knochenreste von Jagd- und Haustieren; 5) Angaben über frühere Bodenbearbeitung usw.

In der Folge werden Angaben über frühere Untersuchungen dieser Objekte angeführt, die in Slawonien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhundert begonnen und bis zum Weltkrieg weitergeführt wurden,¹⁸⁻²⁰ dann auch die späteren und neueren Forschungsarbeiten.²³⁻²⁴ Es werden weiter auch die fundamentalen Angaben über die Veröffentlichung dieser Funde angegeben³⁴⁻⁴¹ sowie Angaben über die allgemeinen Arbeiten unserer und ausländischer Autoren, die einige Aspekte der Ökonomik, der Verbindungen, der Technologie, der Wohnkultur usw. in den Vorgeschichtlichen Gemeinschaften behandeln.⁴²⁻⁵³

In dem Abschnitt »Übersicht der Charakteristiken der materiellen Kultur nach Zeitaltern in Slawonien« wird das Grundbild der Entwicklung der Produktion in der Vorgeschichte auf diesem Gebiete gegeben und anhand desselben auch eine kurze Übersicht überhaupt. Es wird das Zeitalter des älteren⁵⁴⁻⁵⁶ und des jüngeren Neolithikums⁵⁹⁻⁶² bearbeitet, da bei uns die ersten Gemeinschaften, die sich mit Landarbeit befassten, auftreten, ferner die Kupferzeit, in welcher eine weitgehendere Verwendung des ersten Metalls, des Kupfers, beginnt,⁶³⁻⁶⁵ die Bronzezeit, die einen jähen Sprung in der Entwicklung vorstellt⁶⁶ und die ältere^{66a} und jüngere Eisenzeit.⁶⁷⁻⁶⁸